

تبارشناسی پیوند معماری قدسی، تشنگی جسم و عطش روح در ایران و جهان

از سنگاب‌های اساطیری تا آستان عطش

ریحانه عامل نیک | در فرهنگ شهرنشین و منظومه معرفتی ایران، آب هرگز ماده‌ای صرف برای فرونشاندن تشنگی زیستی نبوده است؛ بلکه نمادی بنیادین از تظهير، احیای روان و پل ارتباطی میان جهان ناسوت و ملکوت به شمار می‌رود. سقاخانه‌ها در مقام یکی از اصیل‌ترین تجلی‌گاه‌های همین دگردیسی معنایی اند؛ جایی که در آن، نوشیدن یک جرعه آب از یک رفتار روزمره به یک آیین آگاهانه و پیوند ایمانی تعبیر می‌شود. سقاخانه حاصل پیوند اعتقادات مردم در ساختار آیین‌های باستانی و اسلامی و نیز به منظور حفظ مقام و جایگاه آب و حادثه کربلا و شهادت امام حسین (ع) و یارانش در محاصره و شرایطی بی‌آبی و تشنگی است. این بیستر اعتقادی در سایه موقوفات و نذورات، به سازه‌ای می‌رسد که ریشه‌های کهن آن فراتر از مرزهای جغرافیایی و تاریخی، در سنت‌های باستانی و ادیان توحیدی و باورهای شیعی و حادثه کربلا امتداد دارد. کما اینکه این امر در باورهای عرفانی مانیز ریشه دارد و عرفای بسیاری از تشنگی و عطش صحبت کردند که جز با رسیدن به خدای متعال و فتای در او میسر نمی‌شود. به قول بایزید بسطامی، شیعیان پس از امام حسین (ع) از آبی نوشیدند که هرگز از تشنگی آن سیراب نشدند: «کاسه‌ای بیاشامیدم که هرگز تا ابد/ از تشنگی او سیراب نشدم».

■ کهن‌الگوی آب در سنت‌های کهن

تقدس و پاک‌کنندگی آب پیشینه‌ای همپای تاریخ باورهای بشری دارد. در ایران پیش از اسلام، آیین مهر بر مقدس بودن آب پافشاری می‌کرد و در باورهای کهن‌تر، نیایشگاه‌های وابسته به آب و آناهیتا بستری برای پاک‌ی روح و تولد دوباره انسان در نظر گرفته می‌شدند. در دیگر سنت‌های مذهبی نیز آب عنصری حیات‌بخش و گذرگاهی به ساحت معناست؛ چنان که در

اساطیر نیلوفر آبی نماد خاستگاه آفرینش است و در یونان کهن، پهنه‌های آبی رابستری از پیدایش هستی می‌دانستند. در آیین‌های هندی نیز حوضچه‌های مقدس در مدخل معابد برپا می‌شوند تا زائر پیش از گام نهادن در حریم معبود، آلودگی‌های دنیوی را از تن و روان بزداید. کما اینکه می‌دانیم در ادیان ابراهیمی و به خصوص دین اسلام غسل کردن با آب برای طهارت تنها کارکرد پاکیزگی جسم ندارد و به عنوان پاک‌ی جان هم گاهی واجب است. این اشتراک کهن‌الگویی نشان می‌دهد باورمندان در همه ادوار، آب را واسطه عبور از آلودگی به پاک‌ی و از میرایی به جاودانگی می‌شناخته‌اند.

■ قرآن، روایات و شالوده معرفتی آب در اسلام

با ظهور اسلام، آب جایگاهی بی‌بدیل در هندسه آفرینش یافت؛ کلام الله مجید در آیه ۳۰ سوره مبارکه انبیاء با صراحت می‌فرماید: «وهر چیز زنده‌ای را از آب پدید آوردیم». بر پایه روایات معصومین (ع)، آب نخستین پدیده آفریده شده است؛ چنان‌که محمد بن سنان روایت کرده است: «از امام صادق (ع) از نخستین چیزی که خداوند آفرید سؤال کردم. فرمودند: اول چیزی که خداوند عز و جل خلق کرد چیزی است که همه اشیا را از او آفرید. عرض کردم فدایت شوم آن چیست؟ فرمودند: آب». (کافی، ج ۸)

بیت المقدس گسترش یافت که ریشه در آیه شریفه «وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَّابًا طَهُورًا» (انسان/۲۱) داشت. در ایران اما این سنت با نبوغ معماری و الهیات شیعی درآمیخت و با نام «سقاخانه» شکل کالبدی مستقلی یافت. سقاخانه‌ها اتاقک‌هایی ساخته شده از سنگ، آجر، کاشی‌های لاجوردی و پنجره‌های مشبک فلزی بودند که سنگاب‌های تراشیده شده را در میان می‌گرفتند. این بناها هم در گذر بازارهای پرتردد شهری (مانند سقاخانه‌های نوروزخان، شیخ هادی و آینه در تهران قدیم) و هم در مجاورت بلافصل مساجد و بقاع متبرکه استقرار می‌یافتند تا آب گوارا را به رایگان در دسترس عامه مردم و زائران اماکن مقدس قرار دهند.

■ بازتولید حماسه نینوا و سقایت اهل بیت (ع)

آنچه سقاخانه ایرانی را از نمونه‌های مشابه در دیگر سرزمین‌ها متفاوت می‌کند، پیوند عمیق آن با واقعه عاشورا و مقام سقایت حضرت ابوالفضل العباس (ع) است. سقاخانه در ضمیر ناخودآگاه شیعه، مظهر وفاداری، ایثار و شهادت لب تشنگان کربلاست. ذکر «لبیک یا حسین (ع)» و سلام بر شهدای عطشان نینوا هنگام نوشیدن آب، عملی فیزیولوژیک را به میثاقی مستمر و عاشورایی پیوند می‌دهد. حضور

سقاخانه‌های حرم مطهر رضوی، نقطه عطف کرامت

به جان زائر می‌بخشد؛ گویی هر جرعه آب، سلامی است که زائر از عمق جان به تشنه‌لبان نینوا می‌فرستد.

■ سقاخانه‌هایی که در گذر تاریخ ماندند

حرم منور امام رضا (ع) همواره پناهگاه تشنگان بوده است. گذشته از اسماعیل طلایی، اسناد آستان قدس از سقاخانه‌های دیگری نیز یاد می‌کنند که شاید امروز نامشان کمتر شنیده شده است مانند «سقاخانه میان‌عمارت» که تا سال ۱۳۳۱ در اسناد نامش ثبت بوده و «سقاخانه صحن نو» که توسط مؤتمن السلطنه

ساخته شده بود. جالب است بدانید در روزگاران گذشته، «سقای» در حرم مطهر امام رضا (ع) یک شغل رسمی و محترم بود. سقایان نه تنها آب را به زائران می‌رساندند، بلکه وظایف مهم دیگری از جمله کربستن، نظافت حوض‌های صحن و خدمت در مراسم تعزیه‌خوانی و روضه‌خوانی را هم بر عهده داشتند. آن‌ها حلقه وصل میان نیاز زائر و کرامت حرم قدسی بودند و با حقوقی که دریافت می‌کردند، این سنت کهن را زنده نگاه می‌داشتند. امروزه اگرچه شکل سقایت تغییر کرده و جای خود را به سیستم‌های مدرن آب‌رسانی داده، اما روح آن خدمت بی‌منت و یاد شهدای کربلا همچنان در گوشه‌گوشه این آستان، جاری و ساری است.

به یاد لب تشنه حسین علیه السلام

تظهير باطن

آب سقاخانه یادآور غسل و پاک‌ی روح است؛ زائر پیش از بار یافتن به حریم امام (ع)، جان خود را از غبار غفلت می‌شوید و مهیای زیارت می‌شود.

بهره همگان از رحمت الهی

کنار سنگاب سقاخانه تمام تمایزات طبقاتی رنگ می‌بازد؛ شاه و گدا یکسان و در صفوی برابر از مائده رحمت و موقوفه امام بهره‌مند می‌شوند.

ماء معین و ولایت

روایات، آب جاری و گوارا را به وجود ائمه و امام زمان (عج) تعبیر کرده‌اند؛ نوشیدن از سقاخانه، تمثیلی از سیراب شدن از چشمه علم و هدایت است.

پرهیز از اسراف

آموختن حرمت هر قطره آب در سقاخانه‌ها، رفتار مصرفی را به تکلیف دینی تبدیل می‌کند؛ احترامی ریشه‌دار به نعمت الهی که در سیره معصومین (ع) تأکید شده است.

فدای لب تشنه‌ات حسین (ع)

نوشیدن آب در سقاخانه همواره با ذکر سلام بر حسین (ع) همراه است؛ آیینی که عطش جسم را به پیوند تاریخی و سوگند وفاداری با شهیدان پیوند زده است.

استمداد و شفاعت

هنوز هم در ذهن بسیاری از مردم بستن پارچه و روشن کردن شمع بر شبکه‌های فلزی سقاخانه، نماد نذر و واسطه قرار دادن ائمه اطهار (ع) برای برآورده شدن حاجات و شفای امراض است.

کرامت رضوی

سقاخانه تجلی میهمان‌نوازی خاص حضرت ثامن الحجج (ع) است که در طول تاریخ همواره برترین آب و گواراترین نوشیدنی را برای زائران کویش فراهم آورده است.

نماد آب حیات

سقاخانه یادآور حقیقت جاودانگی و فیض الهی است؛ جایی که انسان فانی با اتصال به انوار اهل بیت (ع)، طعم حیات معنوی و تشنگی ناپذیری اخروی را می‌چشد.